

de negentiende eeuw, waarbij als einddatum het jaar 1914 wordt gehanteerd. Deze afsluiting wordt afdoende verantwoord. Het specifieke joodse ondernemerschap verliest dan door de voortschrijdende assimilatie van de joden aan de Nederlandse maatschappij steeds meer zijn eigen geaardheid. Bovendien voltrekken zich vanaf 1914 fundamentele veranderingen in de textielnijverheid.

De lezer wordt niet in het ongewisse gelaten. Met de door De Vries geleverde werkdefinitives van 'jood' en 'textiel', uitkijkend over het door hem ontvouwde panorama van de plaats van de joden in de Nederlandse samenleving vanaf de zeventiende eeuw, tegen de achtergrond waarvan de ontwikkeling van de textielnijverheid haarscherp is weergegeven, verwerft hij een suggestief beeld van de *pedlar die textile baron* wordt. Is de titel een blikvanger, hij dekt de lading evenwel niet. Lang niet iedere joodse venter was een textielmagnaat in de dop. Dat blijkt evident uit dit boek zelf, met name uit appendix I (The development of the Jewish textile enterprises: the case histories, 160-263). Dit deel is misschien wel het belangrijkste onderdeel van de studie, een soort bronnenboek over ontstaan, opkomst en ondergang van joodse textielondernemingen in Nederland. Deze *case histories* zijn een belangrijk correctief op de, somtijds, dreunende parade van de textielbaronnen, onder wie gebroeders Salomonson, Bendien, Spanjaard, Jacobson, Cohen *e tutti quanti*.

Waarom de joden gedurende de negentiende eeuw een markante rol in de textielindustrie hebben kunnen spelen en hoe de *species hollandica judaica* zich verder ontwikkelt, wordt door De Vries overtuigend aangetoond. Voor de joden is de reis daarheen lang en moeizaam. In de gesloten gemeenschappen van Twente en Noord-Brabant, bij uitstek de centra van de textielindustrie, zijn de joden slechts gedeeltelijk geïntegreerd. Manifest of latent ligt altijd het antisemitisme op de loer. Ondanks de formele gelijkstelling van de joden met andere Nederlanders in de grondwet van 1798 blijven hun mogelijkheden begrensd. Juist door deze omstandigheden werken de joodse ondernemers harder met het doel hun levenscondities te verbeteren. Vooral de *case histories* tonen aan hoe zij 'regardless of the size of their business, maintained the habit of exploring and seizing any new avenue of earning a living or expanding their business, however unconventional, unattractive or difficult this might be' (147).

Frans Messing

K. Elm, *Mittelalterliches Ordensleben in Westfalen und am Niederrhein* (Studien und Quellen zur westfälischen Geschichte XXVII; Paderborn: Bonifatius, 1989, 258 blz., DM 54,-, ISBN 3 87088 590 4).

De titel van dit boek is niet compleet en daardoor enigszins misleidend. *Ausgewählte Aufsätze* of iets dergelijks had eraan toegevoegd moeten worden. Het werk bevat namelijk twaalf artikelen die sinds 1965 door de aan de Freie Universität van Berlijn docerende mediëvist Kaspar Elm in diverse tijdschriften, bundels en catalogi gepubliceerd zijn. Ze zijn in geheel ongewijzigde vorm overgenomen, inclusief noten en literatuurlijsten. Het initiatief tot het samenbrengen van deze opstellen is niet van de auteur zelf afkomstig maar van de Westfaalse Historische en oudheidkundige vereniging. Jammer genoeg hebben haar keuzeheren nagelaten de selectie en ordening nader te verantwoorden. In het korte voorwoord wordt slechts uitgelegd dat het om artikelen gaat waarin Westfaalse of Noordrijnlandse ontwikkelingen vanuit een Europees perspectief worden belicht.

Men kan erover twisten of deze — overigens zeer ruim genomen — regionale begrenzing zinvol is, daar uit de studies wel blijkt dat Westfalen en het noordelijk Rijnland in de

middeleeuwen een open kloosterlandschap kenden zonder specifieke eigen kenmerken. Naar zulke kenmerken is Elm trouwens ook nooit op zoek geweest. Zijn hier gepresenteerde artikelen zijn ieder voor zich de moeite waard, maar dan toch in de eerste plaats omdat ze aan de hand van Westfaalse en 'Nederrijnse' gegevens meer algemene problemen verhelderen en het spoor wijzen voor toekomstig onderzoek.

Elm kan als een van de vernieuwers van de middeleeuwse *Ordensgeschichte* worden aangemerkt. Lange tijd het gesegmenteerde domein van de orden zelf, werd die geschiedenis in de jaren twintig en dertig door Herbert Grundmann en anderen tot algemeen historisch onderzoeksgebied verklaard ten behoeve van de studie naar de grote sociaal-religieuze bewegingen. Bij nader inzien bleek immers het non-conformistische optreden van grote ordedestichters als Norbert en Franciscus samen te vallen met — en in wezen ook deel uit te maken van — de brede maatschappelijke protestbewegingen van hun tijd. De wetenschappelijke aandacht kwam daardoor sterk op de begintijd van de grote en succesvolle orden te liggen. Het is mede dankzij Elm dat de interesse der vakhistorici zich ook op het vervolg is gaan richten, op de tijd van neergang en hervorming, alsook op de geschiedenis van de kleine orden die op het eerste gezicht niet zo'n belangrijke rol lijken te hebben gespeeld. Baanbrekend in dit opzicht zijn zijn studies over de weinig bekende orden der wilhelmieten, zakbroeders en broeders en zusters van het heilig graf. Hun geschiedenis verheldert naar zijn overtuiging die van andere orden, weerspiegelt ook algemene ontwikkelingen en levert daarnaast paradigmata voor studies naar andere soorten gemeenschappen.

Deze interesse en overtuiging komen ook naar voren in de hier gebundelde opstellen. Grote orden als die der benedictijnen, franciscanen en dominicanen blijven buiten beeld. Het zijn de augustijnse eremieten en de wilhelmieten die de meeste ruimte opeisen, terwijl bij de cisterciënzers het accent op de ontwikkelingen in de vijftiende eeuw valt. De eerste vijf artikelen zijn enigszins willekeurig gegroepeerd onder de noemer *Prämonstratenser, Zisterzienser und Wilhelmiten*. De rij opent met een betrekkelijk recent opstel over de betekenis van de veelzijdige en daardoor moeilijk grijpbare Norbert van Xanten, stichter van de premonstratenzer orde en nadien aartsbisschop van Maagdenburg in dienst van kerk en rijk. Elm schetst hem als een doener, die bezeten was van de verbreiding van het geloof en de verdediging der kerk; die met dat doel voor ogen er niet voor terugschrok macht uit te oefenen en mensen tegen zich in het harnas te jagen, met als gevolg dat hij eerst in de zestiende eeuw heilig verklaard kon worden.

Na een overzichtsartikel over de cisterciënzer orde in Westfalen, volgt een opstel over de vijftiende-eeuwse hervormingsbeweging binnen diezelfde orde. Dit is ook voor de Nederlandse ordesgeschiedenis van belang omdat het onderstreept hoe invloedrijk de op haar beurt door Windesheim geïnspireerde kloostervereniging rondom de Overijsselse cisterciënzer stichting Sibculo was. Het volgende artikel sluit er direct bij aan omdat het handelt over de half-eremitische wilhelmietenkloosters Groot- en Klein-Buurlo, die zich in 1448 bij Sibculo aansloten. Een van de conclusies luidt dat de geïsoleerde geografische ligging het de monniken hier gemakkelijk maakte hun oorspronkelijke ideaal van wereldmijding te conserveren en erop terug te grijpen: elders loste de 'woestijn' zich snel op en werd men door de omstandigheden wel gedwongen zijn ideaal aan te passen. Het vijfde artikel, over een achttiende-eeuwse plattegrond van datzelfde Groot-Buurlo, toont de gemengd eremitisch-cenobitische opzet uit de tijd van de wilhelmieten.

De vier volgende bijdragen zijn geplaatst onder de titel *Bettelorden*, en handelen over de augustijnse eremieten met hun netwerk van nederzettingen in Westfalen. Ze zijn echter alle geschreven om de betekenis van de mendicanten in het algemeen te verduidelijken. Dat komt

het meest sprekend tot uiting in het opstel over de studies der augustijnen en hun bijdrage aan de educatieve vorming van leken en wereldgeestelijken. Het blijkt dat deze bedelmonniken evenals hun confraters van andere orden geen onderwijs gaven aan niet-ordeleden maar dat zij door hun prediking en theologisch-stichtelijk schrijfwerk een enorm publiek wisten te bereiken; een bewijs daarvoor levert de snelle verspreiding van Luthers leer over Noord-Duitsland via het augustijner netwerk van kloosters en termijnhuizen.

De laatste rubriek draagt de titel *Devotio moderna und Kreuzherren*. In een wat lang uitgevallen recensieartikel wijst Elm de weg voor verdere studies naar de oorsprong en hervorming der kruisherrenorde. *Pièce de résistance* is echter het verslag van de slotlezing op het Nijmeegse Geert Grote-congres van 1984: 'Die Bruderschaft vom gemeinsamen Leben; eine geistliche Lebensform zwischen Kloster und Welt, Mittelalter und Neuzeit'. Elm neemt hierin een voorschot op nader te verrichten onderzoek naar de aard en invloed van het middeleeuwse *Semireligiosentum*. Hij verlaat de wereld van de middeleeuwse *vita religiosa* om vast te stellen dat het ideaal van de broeders des gemenen levens niet verstaan moet worden als een nieuwtijdse modificatie van het kloosterleven maar als een verschijningsvorm van een reeds lang bestaande en schoorvoetend door de kerk erkende *status medius*, die van toepassing was op het talrijke en bont gekleurde gezelschap van conversen, begijnen, hospitaalbroeders, familiaren e. d. Het ideaal van het semi-religieuze leven heeft volgens Elm altijd aanhangers gekend maar wint juist dan duidelijk aan invloed, wanneer de leidende groepen en gezagsdragers in de kerk falen of aan overtuigingskracht verliezen. Het is een visie die een zekere betrokkenheid verraadt bij de tegenwoordige ontwikkelingen in de katholieke kerk.

Al met al een verzameling van deels reeds bekende maar inspirerende artikelen, die hun nut voor de onderzoeker ook daaraan ontlent dat ze steeds voorzien zijn van een uitgebreid notenapparaat met een gedetailleerd overzicht van de historiografische stand van zaken. De integrale overname heeft overigens wel tot gevolg dat er zeer veel herhalingen optreden, zowel in de noten als in de tekst. Jammer is dat er vrijwel geen geografische kaartjes opgenomen zijn. Evenzo ontbreekt een namenregister. Een bibliografische lijst met andere publikaties van de auteur sluit het boek af.

J. A. Mol

Th. de Hemptinne, A. Verhulst, L. de Mey, ed., *De oorkonden der graven van Vlaanderen (juli 1128-september 1191)*, II, i, *Regering van Diederik van de Elzas (juli 1128-17 januari 1168)* (Verzameling van de akten der Belgische vorsten VI; Brussel: Koninklijke commissie voor geschiedenis, 1988, xcviij + 522 blz.).

In uitvoering van het plan dat Henri Pirenne al bij het begin van deze eeuw had uitgestippeld, begon de Belgische Koninklijke commissie voor geschiedenis een halve eeuw geleden met de uitgave van de oorkonden van de graven van Vlaanderen. De reeks werd in 1938 geopend door F. Vercauteren, die de oorkonden voor de periode 1071-1128 publiceerde. Als tweede deel verscheen in 1964 de uitgave van W. Prevenier over de jaren 1191-1206. Inmiddels was in de jaren vijftig ook al een aanvang gemaakt met de voorbereiding van de editie van de grafelijke charters uit de tussenliggende periode 1128-1191. Maar onder meer door het enorme aantal documenten (bijna 900) heeft deze onderneming uiteindelijk meer voeten in de aarde gehad dan aanvankelijk was gedacht.

Met de thans voorliggende uitgave van de Gentse mediëvisten Th. de Hemptinne en A. Verhulst is dan toch eindelijk de eerste band voor deze periode verschenen, die betrekking heeft